

Archive:

Gurkha Armourers: A Review of Their History and Social Status in the British Army

[A version of this article in Nepali language is published in Setopati and Dalit Nigarani, online news platforms in Nepal respectively: [गोर्खा आर्मेरर- ब्रिटिश सेनामा उनीहरूको इतिहास र सामाजिक अवस्थाको पुनरवलोकन :: डा. द्रोण प्रकाश रसाली :: Setopati](#); [गोर्खा आर्मेरर- ब्रिटिश सेनामा उनीहरूको इतिहास र सामाजिक अवस्थाको पुनरावलोकन - दलित निगरानी](#)]

Gurkha Armourers: A Review of Their History and Social Status in the British Army

Dr. Drona Prakash Rasali

Adjunct Professor, School of Population and Public Health,
University of British Columbia, Canada

For a long time, particularly in Western literature, there has been a misconception that the term “Gurkha” refers to a particular caste or ethnic group of Nepal. In reality, there is no separate caste or ethnic group called “Gurkha.”

The historical origin of the term is associated with the Kingdom of Gorkha. Its early historical connection developed from the small hill kingdom of Gorkha, located in what is now Gorkha District of Nepal. Even before direct contact between Nepal and the British East India Company, the King Prithvi Narayan Shah of Gorkha had expanded his territory through military conquest and political unification, eventually creating a larger state that later developed into the Kingdom of Nepal. However, Western writers continued to associate the expanded state and its people with the ruling Gorkha dynasty, and historical literature sometimes referred to Nepal as the “Kingdom of the Gurkhas.”

Following the Anglo-Nepal War of 1814–1816, the British gradually adopted and institutionalized the term “Gurkha” as a military identity for soldiers recruited from Nepal. Over time, “Gurkha” became a distinctive colonial military identity associated with courage, loyalty, and martial prowess. Thus, Gurkha is fundamentally a historical, political, and military identity—not a caste or ethnic group. However, there is another less-discussed aspect of the history of Gurkha recruitment. The British military system connected Nepal's existing ethnic, social, and occupational classifications with its colonial concept of the “Martial Races” and used these classifications in recruitment and the allocation of military roles.

Artisan Soldiers

Those recruited into Gurkha regiments were not only combat soldiers. Armourers, tailors, leather workers, cooks, clerks, religious personnel, bandsmen, mechanics, and other technical specialists were also important components of the British Gurkha military structure.

The history of artisan communities is particularly significant in this context. An early British Indian Army military handbook concerning the Gurkhas mentions the recruitment of Kamis as armourers [1]. Other

historical studies likewise show that people from the Damai, Kami, and Sarki communities were recruited respectively for tailoring, armourer work, and leather-related occupations.

The traditional skills of Nepal's artisan communities were not excluded from the military structure; rather, they were incorporated into military institutions for specialized technical work.

For the Kami community, traditionally skilled in iron and metalworking, the role of armourer was a military occupation directly connected to their traditional skills.

Ranbir Lohar: A Decorated Gurkha Armourer

An important name can now be known to this history—Ranbir Lohar.

In the 15 May 1917 issue of the British government's official publication, *The London Gazette*, the name “783 Armourer Ranbir Lohar, Gurkha Rifles” appears in a list of recipients of “The Cross of St. George, 3rd Class,” a military decoration/honour of the Russian Empire awarded to Allied soldiers during the First World War [2].

This fact is important from several perspectives. First, the British record identifies him not simply as a soldier but specifically by his occupational identity as an “Armourer.” Second, there is evidence that a Gurkha armourer received a formal wartime military honour. The documented fact that a Gurkha armourer was awarded the Cross of St. George, 3rd Class during the First World War challenges the simplistic portrayal of armourers merely as invisible or low-status auxiliary workers. It demonstrates that their technical service could also receive formal military recognition.

Colonel (temporary Brigadier-General) Edward Rowland Bennett Stokes Roberts.
Colonel (temporary Brigadier-General) Michael Edward Willoughby, C.M.G. Indian Army.

The Order of St. Anne, 3rd Class (with Swords).

Lieutenant-Colonel and Brevet Colonel William Christian Anderson, C.M.G., Gurkha Rifles, Indian Army.
Lieutenant-Colonel and Brevet Colonel Edward Herbert Boone, Grenadiers, Indian Army.
Lieutenant-Colonel and Brevet Colonel (temporary Brigadier-General) Octavia William Carey, Punjab, Indian Army.
Lieutenant-Colonel William Charles Cox, Somerset Light Infantry.
Major (temporary Lieutenant-Colonel) Arthur Charles Fergusson, Royal Artillery, Commanding No. 917, Indian Mountain Artillery Brigade.
Major and Brevet Lieutenant-Colonel (Acting Lieutenant-Colonel) Richard Newman Hardcastle, D.S.O., Manchester Regiment.
Lieutenant-Colonel Gilbert Valentin Holmes, Erinipura Regiment, Indian Army.
Captain (temporary Lieutenant-Colonel) Charles Edward Kitchen, D.S.O., Reserve of Officers, South Wales Borderers.
Major and Brevet Lieutenant-Colonel (temporary Lieutenant-Colonel) Thomas Louis Leeds, Seinde Rifles, Indian Army.
Major and Brevet Lieutenant-Colonel Frederick Lewis, D.S.O., Leicestershire Regiment.
Major and Brevet Lieutenant-Colonel Reginald Kirkpatrick Lynch-Staunton, D.S.O., Royal Artillery.
Lieutenant-Colonel Nathaniel Methuish Comins Stevens, C.M.G., Pioneers, Indian Army.
Lieutenant-Colonel Ernest Joseph Macfarlane Wood, Decon Infantry, Indian Army.
Lieutenant-Colonel Richard John Woulfe Flanagan, Royal West Kent Regiment.
Major and Brevet Lieutenant-Colonel (temporary Lieutenant-Colonel) Hubert Peel Yates, D.S.O., South Wales Borderers.

The Order of St. Stanislas, 2nd Class (with Swords).

Lieutenant-Colonel (temporary Brigadier-General) d'Arcy Charles Brownlow, C.I.E., Indian Army.
Colonel (temporary Brigadier-General) Sydney Francis Crocker, C.B., Indian Army.
Lieutenant-Colonel and Brevet Colonel (temporary Brigadier-General) Charles Henry Davies, D.S.O., Sikhs, Indian Army.
Lieutenant-Colonel and Brevet Colonel Matthew Henry Gregson Fell, Royal Army Medical Corps.
Major (temporary Brigadier-General) Hugh James Alexander Mackay, D.S.O., M.V.O., Royal Artillery.
Lieutenant-Colonel and Brevet Colonel (temporary Brigadier-General) Charles Rattray, Indian Army.
Colonel Leslie Waterfield Shakespeare, Indian Army.
Colonel (temporary Brigadier-General) Alexander John Henry Swinney, C.B.
Colonel (temporary Brigadier-General) George Francis White.

The Order of St. Stanislas, 3rd Class (with Swords).

Lieutenant-Colonel Albert William Andrew, Mahattas, Indian Army.
Major (temporary Lieutenant-Colonel) Philip George Anstruther, Seaforth Highlanders.
Lieutenant-Colonel Francis Frederick Badcock, D.S.O., Gurkha Rifles, Indian Army.
Captain and Brevet Major Richard Lewis Bignell, Dogras, Indian Army.
Major (temporary Lieutenant-Colonel) Norman St. Clair Campbell, D.S.O., Royal Artillery.
Captain (temporary Lieutenant-Colonel) Florian Hubert Charlton, South Lancashire Regiment.
Major Charles Henry Kemble Chauncy, Baluchistan Infantry, Indian Army.
Lieutenant-Colonel William Robert Boyle Olan, Punjab, Indian Army.
Lieutenant-Colonel Ernest Henry Scott Cullen, C.M.G., M.V.O., D.S.O., Pioneers, Indian Army.
Major George Fleming, D.S.O., Somerset Light Infantry.
Lieutenant-Colonel and Brevet Colonel Orlando George Gunning, C.M.G., Sikhs, Indian Army.
Captain Ernest Graham Hamilton, D.S.O., M.C., Connaught Rangers.
Major (temporary Lieutenant-Colonel) Robert Westbrook Hewitt, Hussars.
Captain (temporary Major) William Langham Hodges, Royal West Surrey Regiment.
Major Richard Hoskyn, Royal Artillery.
Major Arthur Manson Houston, Punjab, Indian Army.
Major Frederick Peter Charles Kelly, D.S.O., Napier's Rifles, Indian Army.
Major (temporary Lieutenant-Colonel) George Edward Leman, North Staffordshire Regiment.
Lieutenant-Colonel Thomas Robertson MacLachlan, C.M.G., Punjab, Indian Army.
Lieutenant-Colonel William Leith Malcolm, Punjab, Indian Army.
Captain (temporary Lieutenant-Colonel) Harold Barry McCormick, D.S.O., Reserve of Officers, East Lancashire Regiment.
Major and Brevet Lieutenant-Colonel Cecil Delarue Mears, M.V.O., Indian Army.
Lieutenant-Colonel Granville Pennesfather-Evans, Punjab, Indian Army.
Lieutenant-Colonel Nathaniel Robert Radcliffe, D.S.O. (retired pay), Reserve of Officers, Devonshire Regiment.
Lieutenant-Colonel Francis Thornton Stewart, Rattray's Sikhs, Indian Army.

The Cross of St. George, 1st Class.

501 Lance Naik Lala, V.C., Dogras, Indian Army.

The Cross of St. George, 2nd Class.

4932 Private Albert Eardley, Royal West Surrey Regiment.
1105 Sub-Assistant Surgeon Karta Ram, Indian Subordinate Medical Department.
4700 Private John Marshall, Infantry Labour Company, Royal Scots Fusiliers, formerly No. 10132, Seaforth Highlanders.
1605 Naik Shahamad Khan, V.C., Punjab.

The Cross of St. George, 3rd Class.

2529 Rifleman Bhanbir Rana, Gurkha Rifles.
2103 Havildar Bir Singh, Sikhs.

19282 Sergeant Joseph Bloomer, Worcestershire Regiment.
14/10586 Sergeant John Christie, Cheshire Regiment.
2341 Lance-Corporal John Henry Davis, Devonshire Regiment.
2378 Private Howard Elston, Royal West Surrey Regiment.
976 Acting-Company-Sergeant-Major Thomas Gant, Royal Highlanders.
4201 Havildar Gulab Ram, Burma Military Police.
3105 Naik Gurmukh Singh, I.O.M., Sappers and Miners.
11915 Lance-Corporal John Thomas Lloyd, North Lancashire Regiment.
4642 Lance-Naik Mahmud Din, Junjabis.
3/7074 Private Hector McKenzie, Seaforth Highlanders.
1637 Lance-Dafadar Narain Singh, Cavalry.
130 Company Quartermaster-Sergeant Frederick Charles Packer, Somerset Light Infantry.

783 Armourer Ranbir Lohar, Gurkha Rifles.
3302 Havildar Sardara, Jat Light Infantry.
1111 Company-Sergeant-Major Frederick Roy St. John, East Kent Regiment.
5089 Private James Tobin, Connaught Rangers.

The Cross of St. George, 4th Class.

103 Havildar Ali Akbar, Peshawar Mountain Battery, Indian Artillery.
2544 Havildar Badan Singh, Sikhs.
70369 Corporal William Bell, Royal Field Artillery.
2751 Havildar Bikarma Singh, Decon Infantry.
3rd Class Assistant Surgeon Gerald Hugh Baker, Indian Subordinate Medical Department.
7144 Sergeant Robert Breach, Norfolk Regiment.
31063 Staff-Sergeant David Brown, Royal Army Medical Corps.
4022 Corporal Reece Bull, Royal Warwickshire Regiment.
2nd Class Assistant Surgeon Eugene Avron Cotton, Indian Subordinate Medical Department.
8041 Company-Sergeant-Major Alfred John Cowley, Oxfordshire and Buckinghamshire Light Infantry.
2724 Sergeant Hubert John Cullen, Somerset Light Infantry.
1775 Sepoy Dalip Singh, Sikhs.
3176 Naik Dalwara Singh, Sikhs.
4323 Regimental Quartermaster-Sergeant Robert Charles Dutch, Hussars.
3796 Regimental Sergeant-Major John Goddard, Hussars.
1095 Havildar Gurdit Singh, Mountain Battery, Indian Artillery.
2295 Sepoy Gyan Singh, Punjab.
31 Sergeant Alfred Harry Hugbow, Manchester Regiment.
13997 Battery-Sergeant-Major Alexander Hutchinson, Royal Horse Artillery.
9365 Company-Sergeant-Major William Bowie Innes, Seaforth Highlanders.
2702 Sergeant William Logan, Royal Highlanders.
11636 Private (Acting Corporal) Stephen Lydiate, Royal Lancaster Regiment.
1179 Lance-Naik Mahan Singh, Pioneers.

66507 Corporal (Acting Sergeant) Neil McColligan, Royal Engineers.
43767 Sergeant Peter Michael McDonnell, Royal Engineers.
1865 Lance-Sergeant James Clark Minnich, Royal Highlanders.
3606 Dafadar Mohamed Yusuf, Hariana Lancers.
8621 Acting Bombardier John William Morley, Royal Field Artillery.
1560 Havildar Sham Singh, Sikh Pioneers.
3875 Naik Sher Singh, Sikhs.
15922 Company-Sergeant-Major Samuel Stanley, Dorsetshire Regiment.
1227 Sepoy Sunder Singh, Pioneers.
3697 Bombardier George Thurlow, Royal Field Artillery.
56409 Gunner Herbert Tomkins, Royal Field Artillery.
8237 Corporal Martin White, Connaught Rangers.
2030 Private Herbert George Woodridge, Hampshire Regiment.

The Medal of St. George, 1st Class.

8644 Company-Sergeant-Major, Acting Regimental-Sergeant-Major Herbert Carrington, East Lancashire Regiment.
6400 Corporal Joseph Edwards, Royal West Kent Regiment.
2663 Naik Ghulam Hassan, Sikhs, attached Seinde Rifles.

8811 Sergeant Arthur Sidney Gillard, Worcestershire Regiment.
1103 Kot Dafadar Kala Singh, Cavalry.
10008 Company-Sergeant-Major James Mo Menemy, Highland Light Infantry.
236 Havildar Major Rahmat Khan, Kohat Mountain Battery, Indian Artillery.
10223 Sergeant Henry Rose, East Kent Regiment (late Royal Sussex Regiment).
9762 Sergeant Herbert James Sheppard, Gloucestershire Regiment.

The Medal of St. George, 2nd Class.

3533 Naik Ahmed Din, Bhopal Infantry.
2646 Naik Bahadar Khan, Burma Infantry.
371 Kot Dafadar Bhan Singh, Cavalry.
507 Naik Bibhan Singh, Sappers and Miners.
1424 Havildar Desraj Singh, Rajput Light Infantry.
1309 Naik Feroze Khan, Punjab.
4204 Colour Havildar Ganda Singh, Punjab.
3007 Sergeant-Major Edward Green, Royal West Surrey Regiment.
2822 Naik Hardwar, I.O.M., Jat Light Infantry.

6036 Company Sergeant-Major John Albert Kopper, Wiltshire Regiment.
2382 Naik Lal Sing Pan, Gurkha Rifles.
10 Sergeant Herbert Pearson, Indian Unattached List, formerly No. 8555 York and Lancaster Regiment.
8595 Private Harry James Portwain, Royal West Kent Regiment.

8/10733 Sergeant Reginald Potts, Cheshire Regiment.
2948 Havildar Ramacami, Sappers and Miners.
4631 Acting Regimental Sergeant-Major Frank Snell, Somerset Light Infantry.
737 Naik Umar Singh, Pioneers.
2149 Company Sergeant-Major George Bament Worth, Devonshire Regiment.

The Medal of St. George, 3rd Class.

11483 Private Robert Aitken, Highland Light Infantry.

Kami Armourers and the Khukri

The relationship between traditional Kami craftsmanship and Gurkha military service becomes even more interesting in relation to the *Khukri*, also known as the "*Gurkha knife*".

Historical accounts indicate that some armourers in Gurkha regiments made or modified personal khukris for military officers. This demonstrates how traditional metalworking skills were transformed into technical work involving the manufacture and maintenance of military weapons.

The historical sequence is highly meaningful:

Traditional Kami metalworking → Military armourer → Weapon maintenance and preservation → Khukri manufacture.

Thus, the Khukri is not merely a famous Gurkha weapon; it is also an important window into understanding the relationship between Nepal's artisan traditions and the British military institution. This

also calls for consideration of what I have previously described as the fact that “the khukri is a legacy inherited from the craftsmanship of the Bishwakarma people of Nepal.” [3]

Skills, Military Service, and Social Status

Military service could provide people from occupational communities the opportunities to enjoy social status with salaried jobs, technical training, pensions, and opportunities for economic advancement. In this sense, military service could also become a means of social mobility. However, opportunity and equality are not the same thing.

The British Indian Army stratified people during recruitment according to caste, ethnicity, occupation, and purported martial capabilities. The colonial theory of the “Martial Races” regarded certain communities as particularly suited for military service and also influenced the structure of Gurkha recruitment [4]

This raises an important question: Did the British military system merely reproduce the caste-based social divisions that already existed in Nepal, or did it further institutionalize and reinforce those divisions through the formal classification of communities and occupations?

This question is particularly important in relation to the Gurung, Magar, Rai, and Limbu communities. These communities are generally classified today as indigenous nationalities (Janajatis) rather than Hindu caste groups. Therefore, their incorporation into military service cannot be adequately understood simply as a replication of the traditional Hindu caste system, though it undeniably had this component in place. Colonial ethnic and “Martial Race” classifications may also have reinforced or transformed new social categories.

Nevertheless, it would be historically excessive to claim that the British Army alone created caste discrimination among these communities. Nepal's social hierarchy developed through a long historical process. However, the argument that colonial military classification may have reinforced, formalized, or transformed existing social differences appears to be more evidence-based.

From Nepal to Britain: The Reproduction of Caste Divisions

This question is no longer confined to historical military records. Sociologist Mitra Pariyar's important study presents a new perspective on the relationship between Gurkha soldiers and caste divisions [5]. Following policy changes in 2004 and 2009, large numbers of retired Gurkha soldiers and their families began settling in Britain. Pariyar has shown an extraordinary growth of caste- and ethnic-based associations within Gurkha communities in Britain, particularly in military towns such as Aldershot and Farnborough. According to him, caste has acquired an ethnicized form as an important basis of identity within overseas Gurkha communities.

Pariyar also connects this phenomenon to the historical recruitment and organizational practices of the Gurkha Brigade. According to his research, caste-specific or community-specific recruitment and military organization may have contributed to the reproduction of caste identity overseas. He also shows that while caste associations may strengthen social relationships, they can also increase inter-group intolerance and discrimination, particularly against Dalit communities. This finding gives the history of Gurkha armourers a broader significance.

The question is not simply how the British recruited particular communities from Nepal. The question is also how military organization based on caste divisions of the community carried and reproduced those identities beyond the borders of Nepal.

Pariyar's study points to an important historical process:

Nepali caste-based social classification → Colonial military recruitment → Caste/community-based organization in Gurkha regiments → Migration of retired soldiers to Britain → Expansion of caste associations → Reproduction of ethnicized caste overseas.

This does not mean that the British Army alone created caste in Britain. Nor does it mean that all Gurkha associations reproduce discrimination. Rather, it raises an important historical question about how military organization institutionalized caste-based identities and how this may have continued to influence community formation after migration.

This story did not end with the end of British India in 1947. Soldiers with technical skills continued to serve in various military and technical roles in the Gurkha Brigade.

One notable example is Sergeant Til Bahadur Bishwakarma of the 10th Gurkha Rifles. He joined the British Army in 1958 and served in Malaya, Hong Kong, Singapore, Britain, and Cyprus [6]. During his service in the British Army, he received armourer training and acquired technical skills in arc welding, soldering, and sheet-metal work. After retiring from the Army, he established Bishwakarma Khukri Industries in Dharan and applied his military technical skills to modern khukri production.

His life illustrates another important sequence:

Traditional Kami craftsmanship → British Gurkha armourer → Modern technical training → Khukri entrepreneur.

While the example of Ranbir Lohar demonstrates wartime military recognition, the example of Til Bahadur Bishwakarma demonstrates the potential for military technical training to contribute to entrepreneurship and economic mobility.

A New Perspective

The history of the Gurkhas is often focused on courage, heroism, and sacrifice on the battlefield. But behind the combat soldiers, there was also a large group of armourers, tailors, leather workers, cooks, clerks, religious personnel, mechanics, engineers, and other technical specialists. Among them were members of Nepal's historically marginalized artisan Dalit communities.

Therefore, the history of Gurkha armourers needs to be rediscovered—not to diminish the glorious history of Gurkha soldiers, but to make that history broader and more inclusive.

The appearance of Ranbir Lohar's name in the *London Gazette* in 1917 is powerful evidence that these artisan soldiers were not merely anonymous auxiliary workers. Thus, we find documented evidence that at least one Gurkha armourer received a formal military honour during the First World War.

DAMAR BAHADUR BISHWAKARMA

EX-SERVICEMAN OF BRITISH ARMY AND KINGDOM OF BAHRAIN

Damar Bahadur Bishwakarma entered the British Army as an Armourer on 27 December 1961 and served with distinction in the war fields of a number of countries around the world until his discharge on 30 July 1984. After a few years of his retirement from the British Army, he continued his service in the Kingdom of Bahrain in the security sector.



Army Service

(Showing transfers, if any, to other Corps)

Corps	Country	From	To
The Brigade of Gurkhas	India		
	Malaya		
	Singapore		
	Hong Kong		
	Borneo		
	Brunei	27. 12. 61	30. 7. 84
	UK		
	Fiji		
	Cyprus		
	Falkland Islands		
	USA		

Medals, clasps, decorations, mentions in despatches and any special acts of gallantry or distinguished conduct recorded on the regimental conduct sheet.

Clasp 'Malay Peninsula' with silver pin
GSM 1962 with Clasp 'Borneo'
Long Service and Good Conduct Medal
South Atlantic Medal with rosette

KINGDOM OF BAHRAIN
MINISTRY OF INTERIOR
HUMAN RESOURCES
PERSONNEL AFFAIRS DIRECTORATE

شهادة الخدمة

END OF SERVICE

TO WHOM IT MAY CONCERN:

The Ministry of Interior, Kingdom of Bahrain certifies that the under mentioned was in the service of this Ministry effective

From: 03/12/1987 To: 25/11/2021

Reason for Discharge: Resignation MLT

This certificate is issued to him/her at own request.

Name: DAMAR BAHADUR BISHWAKARMA



مدير شئون الموظفين

التاريخ: 25/11/2021

On the one hand, there are many examples like that of Damar Bahadur Bishwakarma (inset photograph), a Gurkha armourer who as a British soldier travelled to many countries under the command of the British military, demonstrating his professional competence and courage, eventually retiring from the service and subsequently continuing to serve in the Kingdom of Bahrain as an extension of his military career, and who now enjoys a peaceful retired life. On the other hand, Mitra Pariyar's research demonstrates that the influence of Gurkha military organization extended far beyond the battlefield and barracks. His findings suggest that caste- and community-based structures within recruitment and organization may have contributed to the reproduction of differentiated caste identities among Gurkha communities living in Britain.

Therefore, the history of Kami armourers is not merely a small footnote in Gurkha military history. It is an important window through which to view and understand the complex relationship among caste, occupation, military service, recognition, social mobility, and migration.

Perhaps it is now time to view Gurkha history not only through the perspective of the famous warriors, but also through the perspective of the artisans who made and maintained their weapons, the tailors who prepared their uniforms, the leather workers who maintained their military equipment, and the social structures that shaped their recruitment and organization.

References

1. *A Handbook for the Indian Army: Gurkhas*, revised edition, 1914. Historical military source documenting the recruitment of Kamis as armourers and other occupational specialists in Gurkha recruitment.
2. *The London Gazette*, Supplement, 15 May 1917, pp. 4726–4727. "783 Armourer Ranbir Lohar, Gurkha Rifles" is recorded as a recipient of The Cross of St. George, 3rd Class.

3. Tek Bahadur Bishwakarma, *Glorious History of the Bishwakarma Caste*, Foreword by Dr. Drona Prakash Rasali, 2078 B.S.
4. Rand, G., & Wagner, K. A. (2012). "Recruiting the 'martial races': identities and military service in colonial India." *Patterns of Prejudice*, 46(3–4).
5. Pariyar, M. (2020). "Caste, military, migration: Nepali Gurkha communities in Britain." *Ethnicities*, 20(3), 608–627. DOI: 10.1177/1468796819890138.
6. Sirmoor Rifles Association. "The Making of the Brigade of Gurkhas Kukris – A Model Example of Our Ex-British Gurkhas," an account of the military and professional life of Sergeant Til Bahadur Bishwakarma.

~~~~



# सेतोपाटी

नेपालको डिजिटल पत्रिका

## विचार

गृहपृष्ठ कभर स्टोरी राजनीति बजार अर्थतन्त्र नेपाली ब्रान्ड विचार समाज कला ब्लग खेलकुद ग्लोबल प्रिमियम स्टोरी

# गोर्खा आर्मरर– ब्रिटिश सेनामा उनीहरूको इतिहास र सामाजिक अवस्थाको पुनरवलोकन



डा. द्रोण प्रकाश रसाली  
भदौ ६



शनिबार, भदौ ६, २०८३ (Saturday, August 22, 2026)

[विचार:](#)



[डा. द्रोण प्रकाश रसाली](#)

लामो समयदेखि, विशेषगरी पश्चिमी साहित्यमा, 'गोर्खा' भन्नाले नेपालको कुनै निश्चित जाति वा जनजातिलाई बुझिन्छ भन्ने गलत धारणा पाइन्छ।

वास्तवमा 'गोर्खा' नामको कुनै छुट्टै जाति वा जातीय समूह छैन।

यस शब्दको ऐतिहासिक उत्पत्ति गोर्खा राज्यसँग जोडिएको छ। हाल नेपालको गोरखा जिल्लामा पर्ने सानो पहाडी राज्य गोर्खाबाट यसको प्रारम्भिक ऐतिहासिक सम्बन्ध विकसित भएको थियो।

ब्रिटिश इस्ट इन्डिया कम्पनीसँग नेपालको प्रत्यक्ष सम्पर्क हुनुभन्दा पहिले नै गोर्खा राज्यले सैन्य विजय र राजनीतिक एकीकरण मार्फत आफ्नो भूभाग विस्तार गर्दै ठूलो राज्य निर्माण गरिसकेको थियो, जुन पछि नेपाल अधिराज्यका रूपमा विकसित भयो।

तर पश्चिमी लेखकहरूले विस्तारित राज्य र त्यहाँका जनतालाई शासक गोर्खा राजवंशसँग जोडिरहे र ऐतिहासिक साहित्यमा नेपाललाई कतिपय अवस्थामा 'Kingdom of the Gurkhas' अर्थात् 'गोर्खाहरूको राज्य' भनेर समेत उल्लेख गरे।

सन् १८१४-१८१६ को एंग्लो-नेपाल युद्धपछि ब्रिटिशहरूले नेपालबाट भर्ती गरिएका सैनिकहरूका लागि 'गोर्खा' शब्दलाई क्रमशः सैनिक पहिचानका रूपमा प्रयोग र संस्थागत गरे। समयसँगै 'गोर्खा' साहस, निष्ठा र युद्धकौशलसँग जोडिएको विशिष्ट औपनिवेशिक सैनिक पहिचान बन्यो।

त्यसैले गोर्खा मूलतः ऐतिहासिक, राजनीतिक र सैनिक पहिचान हो— कुनै जात वा जनजाति होइन। तर गोर्खा भर्तीको इतिहासमा अर्को कम चर्चित पक्ष पनि छ।

ब्रिटिश सैन्य प्रणालीले नेपालमा विद्यमान जातीय, सामाजिक र पेशागत वर्गीकरणलाई आफ्नो औपनिवेशिक 'मार्शल रेस' अर्थात् युद्धक जाति सम्बन्धी धारणासँग जोडेर भर्ती तथा सैन्य भूमिकामा प्रयोग गरेको थियो।

### कारीगर सैनिकहरू

गोर्खा पल्टनमा भर्ती हुनेहरू युद्धरत सैनिक मात्र थिएनन्। आर्मरर, दर्जी, छालाकर्मी, भान्से, क्लर्क, धार्मिक कर्मचारी, बाजागाजा बजाउने सैनिक, मेकानिक तथा अन्य प्राविधिक विशेषज्ञहरू पनि सैन्य संरचनाका महत्वपूर्ण अंग थिए।

कारीगर समुदायको इतिहास यस सन्दर्भमा विशेष अर्थपूर्ण छ। ब्रिटिश भारतीय सेनाको गोर्खा सम्बन्धी एक प्रारम्भिक सैनिक पुस्तिकाले कामीहरूलाई आर्मररका रूपमा भर्ती गरिएको उल्लेख गर्छ। अन्य ऐतिहासिक अध्ययनहरूले पनि दमाई, कामी र सार्की समुदायका मानिसहरूलाई क्रमशः दर्जी, आर्मरर तथा छाला सम्बन्धी काममा भर्ती गरिएको देखाउँछन्।

नेपालको कारीगर समुदायको परम्परागत सीप सैन्य संरचनाभन्दा बाहिर राखिएन; त्यसलाई विशिष्ट प्राविधिक कामका लागि सैनिक संस्थाभित्रै प्रयोग गरियो। परम्परागत रूपमा फलाम तथा धातुको काममा दक्ष कामी समुदायका लागि आर्मररको भूमिका उनीहरूको परम्परागत सीपसँग प्रत्यक्ष जोडिएको सैन्य पेसा थियो।

### रणवीर लोहार-सम्मानित गोर्खा आर्मरर

अब यस इतिहासमा एउटा महत्वपूर्ण नाम थपिएको छ—रणवीर लोहार।

ब्रिटिश सरकारको आधिकारिक प्रकाशन द लन्डन गजेटको सन् १९१७ मे १५ को अंकमा स्पष्ट रूपमा '७८३ आर्मरर रणवीर लोहार, गोर्खा राइफल्स' भनेर उल्लेख गरिएको नाम 'द क्रस अफ सेन्ट जर्ज, थर्ड क्लास' अर्थात्

प्रथम विश्वयुद्धका समयमा सहयोगी पक्षका सैनिकहरूलाई प्रदान गरिएको रूसी साम्राज्यको सैन्य पदक/सम्मानको सूचीमा परेको छ।

यो तथ्य धेरै दृष्टिले महत्वपूर्ण छ।

पहिलो, ब्रिटिश अभिलेखले उनलाई केवल सैनिकका रूपमा होइन, उनको पेसागत परिचय 'Armourer' अर्थात् आर्मरर भनेरै उल्लेख गरेको छ।

दोस्रो, एक गोर्खा आर्मररले औपचारिक युद्धकालीन सैन्य सम्मान प्राप्त गरेको प्रमाण भेटिन्छ। प्रथम विश्वयुद्धका समयमा एक गोर्खा आर्मररलाई द क्रस अफ सेन्ट जर्ज, थर्ड क्लास प्रदान गरिएको एउटा तथ्यले आर्मररहरूलाई केवल अदृश्य वा निम्नस्तरीय सहायक कामदारका रूपमा चित्रण गर्ने सरल धारणाबाट उनीहरूको प्राविधिक सेवाले औपचारिक सैनिक सम्मानसमेत प्राप्त गर्न सक्थ्यो भन्नेसम्म स्थापित भएको पाइयो।

### **कामी आर्मरर र खुकुरी**

परम्परागत कामी कारीगरी र गोर्खा सैन्य सेवाबीचको सम्बन्ध खुकुरीको सन्दर्भमा झन् रोचक हुन्छ। ऐतिहासिक विवरण अनुसार केही गोर्खा रेजिमेन्टका आर्मररहरूले सैनिक अधिकारीहरूका लागि व्यक्तिगत खुकुरी बनाउने वा परिमार्जन गर्ने गरेका थिए।

यसरी परम्परागत धातुकला सीपलाई सैन्य हतियार निर्माण तथा मर्मत सम्बन्धी प्राविधिक काममा रूपान्तरण गरिएको देखिन्छ।

यसको ऐतिहासिक क्रम निकै अर्थपूर्ण छ।

परम्परागत कामी धातुकला – सैन्य आर्मरर – हतियार मर्मत तथा संरक्षण – खुकुरी निर्माण। त्यसैले खुकुरी प्रसिद्ध गोर्खा हतियार मात्र होइन, यो नेपालको कारीगर परम्परा र ब्रिटिश सैन्य संस्थाबीचको सम्बन्ध बुझ्ने एउटा महत्वपूर्ण झ्याल पनि हो, जोसँग मैले पहिले भन्ने गरेको 'खुकुरी विश्वकर्माहरूको विरासतबाट आएको बपौती नै हो' भन्ने तथ्य पनि मनन गर्नु पर्ने हुन्छ।

### **सीप, सैनिक सेवा र सामाजिक अवस्था**

सैनिक सेवाले परम्परागत रूपमा न्यून सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त पेसागत समुदायका मानिसहरूलाई तलब, प्राविधिक तालिम, पेन्सन तथा आर्थिक उन्नतिको अवसर प्रदान गर्न सक्थ्यो।

यस अर्थमा सैन्य सेवा सामाजिक गतिशीलताको माध्यम पनि बन्न सक्थ्यो। तर अवसर र समानता एउटै कुरा होइनन्।

ब्रिटिश भारतीय सेनाले भर्तीका क्रममा जात, जातीयता, पेसा र कथित युद्धक क्षमताका आधारमा मानिसहरूलाई वर्गीकृत गर्‍यो।

'मार्सल रेस' को औपनिवेशिक सिद्धान्तले केही समुदायलाई सैनिक सेवाका लागि विशेष योग्य ठहर गर्‍यो र गोर्खा भर्तीको संरचनालाई पनि प्रभावित गर्‍यो।

यसले एउटा महत्वपूर्ण प्रश्न उठाउँछ—के ब्रिटिश सैन्य प्रणालीले नेपालमा पहिलेदेखि चलिआएको जातीयकृत सामाजिक विभाजनलाई दोहोर्‍यायो मात्र, वा समुदाय र पेसाको औपचारिक वर्गीकरणमार्फत ती विभाजनलाई अझ संस्थागत र सुदृढ पनि गर्‍यो?

यो प्रश्न गुरुङ, मगर, राई र लिम्बू समुदायका सन्दर्भमा अझ महत्वपूर्ण हुन्छ। यी समुदायहरूलाई आज सामान्यतः हिन्दु जाति समूहभन्दा जनजातिका रूपमा वर्गीकृत गरिन्छ।

त्यसैले उनीहरूको सैन्य समावेशीकरणलाई परम्परागत हिन्दु जाति व्यवस्थाको मात्र प्रतिरूपका रूपमा बुझ्नु पर्याप्त हुँदैन। औपनिवेशिक जातीय तथा 'मार्सल रेस' वर्गीकरणले नयाँ सामाजिक श्रेणीहरूलाई पनि सुदृढ वा रूपान्तरण गरेको हुन सक्छ।

यद्यपि, ब्रिटिश सेनाले मात्र यी समुदायमा जातीय विभेद सिर्जना गर्‍यो भन्नु ऐतिहासिक रूपमा अत्यधिक हुनेछ। नेपालको सामाजिक श्रेणीकरण लामो ऐतिहासिक प्रक्रियाबाट विकसित भएको हो। तर औपनिवेशिक सैन्य वर्गीकरणले विद्यमान सामाजिक भिन्नतालाई सुदृढ, औपचारिक वा रूपान्तरित गरेको हुन सक्छ भन्ने तर्क बढी प्रमाणमा आधारित देखिन्छ।

### नेपालदेखि बेलायतसम्म- जातको पुनरुत्पादन

यो प्रश्न अब ऐतिहासिक सैनिक अभिलेखमा मात्र सीमित छैन। समाजशास्त्री मित्र परियारको एक महत्वपूर्ण अध्ययनले गोर्खा सैनिक र जातबीचको सम्बन्धलाई नयाँ दृष्टिले प्रस्तुत गरेको छ।

सन् २००४ र २००९ का नीतिगत परिवर्तनपछि ठूलो संख्यामा अवकाशप्राप्त गोर्खा सैनिक र उनीहरूका परिवार बेलायतमा बसोबास गर्न थाले। परियारले बेलायतका गोर्खा समुदायमा, विशेषगरी एल्डरसट र फार्नबरो जस्ता सैनिक नगरहरूमा, जातीय/जात-आधारित संघसंस्थाको असाधारण वृद्धि भएको देखाएका छन्।

उनका अनुसार जातले विदेशस्थित गोर्खा समुदाय र पहिचानको महत्वपूर्ण आधारका रूपमा जातीयकृत स्वरूप ग्रहण गरेको छ।

परियार यसलाई गोर्खा ब्रिगेडको ऐतिहासिक भर्ती र संगठनात्मक अभ्याससँग पनि जोड्छन्। उनको अनुसन्धान अनुसार जात-विशेष वा समुदाय-विशेष भर्ती तथा सैन्य संगठनले विदेशमा जातीय पहिचानको पुनरुत्पादनलाई सहयोग गरेको हुन सक्छ।

उनले जातीय संघसंस्थाले सामाजिक सम्बन्ध बलियो बनाए पनि विशेषगरी दलित समुदायप्रति अन्तर-समूह असहिष्णुता र विभेदलाई पनि बढाउन सक्ने देखाएका छन्।

यस निष्कर्षले गोर्खा आर्मीको इतिहासलाई अझ व्यापक अर्थ दिन्छ।

प्रश्न ब्रिटिशहरूले नेपालका निश्चित समुदायलाई कसरी भर्ती गरे भन्ने होइन। प्रश्न यो पनि हो कि जात र समुदायमा आधारित सैन्य संगठनले ती पहिचानलाई नेपालको सीमाभन्दा बाहिर कसरी पुर्‍यायो र पुनरुत्पादन गर्‍यो?

परियारको अध्ययनले एउटा महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक प्रक्रिया देखाउँछ।

नेपाली जातीयकृत सामाजिक वर्गीकरण – औपनिवेशिक सैन्य भर्ती – गोर्खा रेजिमेन्टमा जातीय/समुदायगत संगठन – अवकाशप्राप्त सैनिकहरूको बेलायत बसाइँसराइ – जातीय संघसंस्थाको विस्तार – विदेशमा जातीयकृत जातको पुनरुत्पादन।

यसको अर्थ ब्रिटिश सेनाले मात्र बेलायतमा जात सिर्जना गर्‍यो भन्ने होइन। न त सबै गोर्खा संघसंस्थाले विभेदलाई पुनरुत्पादन गर्छन् भन्ने हो। तर सैन्य संगठनले जातीय पहिचानलाई कसरी संस्थागत गर्‍यो र त्यसले आप्रवासनपछि पनि समुदाय निर्माणमा कसरी प्रभाव पार्न सक्छ भन्ने महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक प्रश्न यसले उठाउँछ।

यो कथा सन् १९४७ मा ब्रिटिश भारतको अन्त्यसँगै समाप्त भएन। गोर्खा ब्रिगेडमा प्राविधिक सीप भएका सैनिकहरूले विभिन्न सैन्य तथा प्राविधिक भूमिकामा सेवा गरिरहे।

यसको एउटा उल्लेखनीय उदाहरण १० गोर्खा राइफल्सका सार्जेन्ट तिलबहादुर विश्वकर्माको हो।

उहाँ सन् १९५८ मा ब्रिटिश सेनामा भर्ती हुनुभयो र मलाया, हङकङ, सिंगापुर, बेलायत तथा साइप्रसमा सेवा गर्नुभयो। ब्रिटिश सेनामा रहँदा उहाँले आर्मीको तालिम लिनुभयो र आर्क वेल्डिङ, सोल्डरिङ तथा शीट-मेटलसम्बन्धी प्राविधिक सीप हासिल गर्नुभयो।

सेवा निवृत्त भएपछि उहाँले धरानमा विश्वकर्मा खुकुरी इन्डस्ट्रिज स्थापना गर्नुभयो र आफ्नो सैन्य प्राविधिक सीपलाई खुकुरी उत्पादनमा प्रयोग गर्नुभयो।

उहाँको जीवनले अर्को महत्त्वपूर्ण क्रम देखाउँछ।

परम्परागत कामी कारीगरी – ब्रिटिश गोर्खा आर्मी – आधुनिक प्राविधिक तालिम – खुकुरी उद्यमी।

रणवीर लोहारको उदाहरणले युद्धकालीन सैन्य सम्मान देखाउँछ भने तिलबहादुर विश्वकर्माको उदाहरणले सैन्य प्राविधिक तालिमबाट उद्यमशीलता र आर्थिक गतिशीलताको सम्भावना देखाउँछ।

**अबको दृष्टिकोण**

गोर्खाहरूको इतिहास प्रायः युद्धभूमिको साहस, वीरता र बलिदानमा केन्द्रित हुन्छ। तर युद्धरत सैनिकका पछाडि आर्म्बर, दर्जी, छालाकर्मी, भान्से, क्लर्क, धार्मिक कर्मचारी, मेकानिक, इन्जिनियर तथा अन्य प्राविधिक विशेषज्ञहरूको ठूलो समूह पनि थियो।

यीमध्ये नेपालका ऐतिहासिक रूपमा सीमान्तीकृत कारीगर समुदायका सदस्यहरू पनि थिए। त्यसैले गोर्खा आर्म्बरको इतिहास पुनः खोजिनु आवश्यक छ— गोर्खा सैनिकहरूको गौरवशाली इतिहासलाई कमजोर बनाउन होइन, त्यसलाई अझ व्यापक र समावेशी बनाउन।

सन् १९१७ को लन्डन गजेटमा रणवीर लोहारको नाम आउनु एउटा शक्तिशाली प्रमाण हो कि यी कारीगर सैनिकहरू केवल गुमनाम सहयोगी कर्मचारी थिएनन्। कम्तीमा एक गोर्खा आर्म्बरलाई प्रथम विश्वयुद्धका समयमा औपचारिक सैन्य सम्मान प्राप्त भएको अभिलेखित प्रमाण हामीसँग छ।

त्यसैगरी, मित्र परिवारको अनुसन्धानले गोर्खा सैन्य संगठनको प्रभाव युद्धभूमि र ब्यारेकभन्दा धेरै परसम्म पुगेको देखाउँछ। भर्ती तथा संगठनमा रहेका जातीय/समुदायगत संरचनाहरूले बेलायतमा बसोबास गर्ने गोर्खा समुदायमा जातीय पहिचानको पुनरुत्पादनमा योगदान पुऱ्याएको हुन सक्ने उनको निष्कर्ष छ।

त्यसैले कामी आर्म्बरको इतिहास गोर्खा सैनिक इतिहासको एउटा सानो फुटनोट मात्र होइन। यो जात, पेसा, सैनिक सेवा, सम्मान, सामाजिक गतिशीलता र आप्रवासनबीचको जटिल सम्बन्ध बुझ्ने एउटा महत्वपूर्ण झ्याल हो।

सायद अब गोर्खा इतिहासलाई प्रसिद्ध योद्धाको दृष्टिबाट मात्र होइन, उसको हतियार निर्माण र मर्मत गर्ने कारीगर, उसको पोशाक तयार गर्ने दर्जी, उसको सैनिक उपकरण मर्मत गर्ने छालाकर्मी र उनीहरूको भर्ती तथा संगठनलाई निर्धारण गर्ने सामाजिक संरचनाको दृष्टिबाट पनि हेर्ने समय आएको छ।

**(लेखक डा. द्रोण प्रकाश रसाली जनसंख्या तथा जनस्वास्थ्य स्कुल, युनिभर्सिटी अफ ब्रिटिश कोलम्बिया, क्यानडामा कार्यरत छन्)**

प्रकाशित मिति: शनिबार, भदौ ६, २०८३ १२:५९

हाम्रो संस्कार सस्कृति, पहिचान र गौरव

# गोर्खा आर्मरर- ब्रिटिश सेनामा उनीहरूको इतिहास र सामाजिक अवस्थाको पुनरावलोकन

साभार सेतोपाटी

हाम्रो संस्कार सस्कृति, पहिचान र गौरव

गोर्खा आर्मरर- ब्रिटिश सेनामा उनीहरूको इतिहास र सामाजिक अवस्थाको पुनरावलोकन

साभार सेतोपाटी



डा. द्रोणप्रकाश रसाली, ९ भदौ २०८३, मंगलबार

★सारांश

Summary by AI

- यहाँ उक्त लेखको संक्षिप्त सारांश प्रस्तुत छः

- 'गोर्खा' कुनै छुट्टै जाति वा जनजाति नभई ऐतिहासिक, राजनीतिक र सैनिक पहिचान हो, जसको उत्पत्ति गोर्खा राज्यबाट भएको हो।
- ब्रिटिश सैन्य प्रणालीले नेपालका विभिन्न जातीय समुदाय (जस्तै: कामी, दमाई, सार्की) को परम्परागत सीपलाई 'मार्शल रेस' धारणा अन्तर्गत सैन्य संरचनामा प्राविधिक भूमिका (आर्मरर, दर्जी, छालाकर्मी आदि) का लागि प्रयोग गरेको थियो।
- प्रथम विश्वयुद्धका क्रममा गोर्खा राइफल्सका आर्मरर रणवीर लोहारले 'द क्रस अफ सेन्ट जर्ज' सम्मान प्राप्त गरेको तथ्यले सैन्य सेवामा कारीगरहरूको प्राविधिक योगदान र महत्त्वलाई पुष्टि गर्दछ।
- खुकुरीको निर्माण र मर्मतमा परम्परागत कामी धातुकला र गोर्खा सैन्य सेवाबीचको गहिरो सम्बन्ध रहेको देखिन्छ।

★

लामो समयदेखि, विशेषगरी पश्चिमी साहित्यमा, 'गोर्खा' भन्नाले नेपालको कुनै निश्चित जाति वा जनजातिलाई बुझिन्छ भन्ने गलत धारणा पाइन्छ।

वास्तवमा 'गोर्खा' नामको कुनै छुट्टै जाति वा जातीय समूह छैन।

यस शब्दको ऐतिहासिक उत्पत्ति गोर्खा राज्यसँग जोडिएको छ। हाल नेपालको गोरखा जिल्लामा पर्ने सानो पहाडी राज्य गोर्खाबाट यसको प्रारम्भिक ऐतिहासिक सम्बन्ध विकसित भएको थियो।

ब्रिटिश इस्ट इन्डिया कम्पनीसँग नेपालको प्रत्यक्ष सम्पर्क हुनुभन्दा पहिले नै गोर्खा राज्यले सैन्य विजय र राजनीतिक एकीकरण मार्फत आफ्नो भूभाग विस्तार गर्दै ठूलो राज्य निर्माण गरिसकेको थियो, जुन पछि नेपाल अधिराज्यका रूपमा विकसित भयो।

तर पश्चिमी लेखकहरूले विस्तारित राज्य र त्यहाँका जनतालाई शासक गोर्खा राजवंशसँग जोडिरहे र ऐतिहासिक साहित्यमा नेपाललाई कतिपय अवस्थामा 'Kingdom of the Gurkhas' अर्थात् 'गोर्खाहरूको राज्य' भनेर समेत उल्लेख गरे।

सन् १८१४-१८१६ को एंग्लो-नेपाल युद्धपछि ब्रिटिशहरूले नेपालबाट भर्ती गरिएका सैनिकहरूका लागि 'गोर्खा' शब्दलाई क्रमशः सैनिक पहिचानका रूपमा प्रयोग र संस्थागत गरे। समयसँगै 'गोर्खा' साहस, निष्ठा र युद्धकौशलसँग जोडिएको विशिष्ट औपनिवेशिक सैनिक पहिचान बन्यो। त्यसैले गोर्खा मूलतः ऐतिहासिक, राजनीतिक र सैनिक पहिचान हो— कुनै जाति वा जनजाति होइन। तर गोर्खा भर्तीको इतिहासमा अर्को कम चर्चित पक्ष पनि छ।

ब्रिटिश सैन्य प्रणालीले नेपालमा विद्यमान जातीय, सामाजिक र पेशागत वर्गीकरणलाई आफ्नो औपनिवेशिक 'मार्शल रेस' अर्थात् युद्धक जाति सम्बन्धी धारणासँग जोडेर भर्ती तथा सैन्य भूमिकामा प्रयोग गरेको थियो।

कारीगर सैनिकहरू

गोर्खा पल्टनमा भर्ती हुनेहरू युद्धरत सैनिक मात्र थिएनन्। आर्मरर, दर्जी, छालाकर्मी, भान्से, क्लर्क, धार्मिक कर्मचारी, बाजागाजा बजाउने सैनिक, मेकानिक तथा अन्य प्राविधिक विशेषज्ञहरू पनि सैन्य संरचनाका महत्वपूर्ण अंग थिए।

कारीगर समुदायको इतिहास यस सन्दर्भमा विशेष अर्थपूर्ण छ। ब्रिटिश भारतीय सेनाको गोर्खा सम्बन्धी एक प्रारम्भिक सैनिक पुस्तिकाले कामीहरूलाई आर्मररका रूपमा भर्ती गरिएको उल्लेख गर्छ।

अन्य ऐतिहासिक अध्ययनहरूले पनि दमाई, कामी र सार्की समुदायका मानिसहरूलाई क्रमशः दर्जी, आर्मरर तथा छाला सम्बन्धी काममा भर्ती गरिएको देखाउँछन्।

नेपालको कारीगर समुदायको परम्परागत सीप सैन्य संरचनाभन्दा बाहिर राखिएन; त्यसलाई विशिष्ट प्राविधिक कामका लागि सैनिक संस्थाभित्रै प्रयोग गरियो। परम्परागत रूपमा फलाम तथा धातुको काममा दक्ष कामी समुदायका लागि आर्मररको भूमिका उनीहरूको परम्परागत सीपसँग प्रत्यक्ष जोडिएको सैन्य पेसा थियो।

### **रणवीर लोहार-सम्मानित गोर्खा आर्मरर**

अब यस इतिहासमा एउटा महत्वपूर्ण नाम थपिएको छ—रणवीर लोहार।

ब्रिटिश सरकारको आधिकारिक प्रकाशन द लन्डन गजेटको सन् १९१७ मे १५ को अंकमा स्पष्ट रूपमा '७८३ आर्मरर रणवीर लोहार, गोर्खा राइफल्स' भनेर उल्लेख गरिएको नाम 'द क्रस अफ सेन्ट जर्ज, थर्ड क्लास' अर्थात् प्रथम विश्वयुद्धका समयमा सहयोगी पक्षका सैनिकहरूलाई प्रदान गरिएको रुसी साम्राज्यको सैन्य पदक/सम्मानको सूचीमा परेको छ।

यो तथ्य धेरै दृष्टिले महत्वपूर्ण छ।

पहिलो, ब्रिटिश अभिलेखले उनलाई केवल सैनिकका रूपमा होइन, उनको पेसागत परिचय 'Armourer' अर्थात् आर्मरर भनेरै उल्लेख गरेको छ।

दोस्रो, एक गोर्खा आर्मररले औपचारिक युद्धकालीन सैन्य सम्मान प्राप्त गरेको प्रमाण भेटिन्छ। प्रथम विश्वयुद्धका समयमा एक गोर्खा आर्मररलाई द क्रस अफ सेन्ट जर्ज, थर्ड क्लास प्रदान गरिएको एउटा तथ्यले आर्मररहरूलाई केवल अदृश्य वा निम्नस्तरीय सहायक कामदारका रूपमा चित्रण गर्ने सरल धारणाबाट उनीहरूको प्राविधिक सेवाले औपचारिक सैनिक सम्मानसमेत प्राप्त गर्न सक्थ्यो भन्नेसम्म स्थापित भएको पाइयो।

### **कामी आर्मरर र खुकुरी**

परम्परागत कामी कारीगरी र गोर्खा सैन्य सेवाबीचको सम्बन्ध खुकुरीको सन्दर्भमा झन् रोचक हुन्छ।

ऐतिहासिक विवरण अनुसार केही गोर्खा रेजिमेन्टका आर्मरहरूले सैनिक अधिकारीहरूका लागि व्यक्तिगत खुकुरी बनाउने वा परिमार्जन गर्ने गरेका थिए।

यसरी परम्परागत धातुकला सीपलाई सैन्य हतियार निर्माण तथा मर्मत सम्बन्धी प्राविधिक काममा रूपान्तरण गरिएको देखिन्छ।

यसको ऐतिहासिक क्रम निकै अर्थपूर्ण छ।

परम्परागत कामी धातुकला – सैन्य आर्मर – हतियार मर्मत तथा संरक्षण – खुकुरी निर्माण।

त्यसैले खुकुरी प्रसिद्ध गोर्खा हतियार मात्र होइन, यो नेपालको कारीगर परम्परा र ब्रिटिश सैन्य संस्थाबीचको सम्बन्ध बुझ्ने एउटा महत्वपूर्ण झ्याल पनि हो, जोसँग मैले पहिले भन्ने गरेको 'खुकुरी विश्वकर्माहरूको विरासतबाट आएको बपौती नै हो' भन्ने तथ्य पनि मनन गर्नु पर्ने हुन्छ।

### सीप, सैनिक सेवा र सामाजिक अवस्था

सैनिक सेवाले परम्परागत रूपमा न्यून सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त पेसागत समुदायका मानिसहरूलाई तलब, प्राविधिक तालिम, पेन्सन तथा आर्थिक उन्नतिको अवसर प्रदान गर्न सक्थ्यो।

यस अर्थमा सैन्य सेवा सामाजिक गतिशीलताको माध्यम पनि बन्न सक्थ्यो। तर अवसर र समानता एउटै कुरा होइनन्।

ब्रिटिश भारतीय सेनाले भर्तीका क्रममा जात, जातीयता, पेसा र कथित युद्धक क्षमताका आधारमा मानिसहरूलाई वर्गीकृत गर्थ्यो।

'मार्सल रेस' को औपनिवेशिक सिद्धान्तले केही समुदायलाई सैनिक सेवाका लागि विशेष योग्य ठहर गर्थ्यो र गोर्खा भर्तीको संरचनालाई पनि प्रभावित गर्थ्यो।

यसले एउटा महत्वपूर्ण प्रश्न उठाउँछ—के ब्रिटिश सैन्य प्रणालीले नेपालमा पहिलेदेखि चलिआएको जातीयकृत सामाजिक विभाजनलाई दोहोर्‍यायो मात्र, वा समुदाय र पेसाको औपचारिक वर्गीकरणमार्फत ती विभाजनलाई अझ संस्थागत र सुदृढ पनि गर्‍यो?

यो प्रश्न गुरुङ, मगर, राई र लिम्बू समुदायका सन्दर्भमा अझ महत्वपूर्ण हुन्छ। यी समुदायहरूलाई आज सामान्यतः हिन्दु जाति समूहभन्दा जनजातिका रूपमा वर्गीकृत गरिन्छ।

त्यसैले उनीहरूको सैन्य समावेशीकरणलाई परम्परागत हिन्दु जाति व्यवस्थाको मात्र प्रतिरूपका रूपमा बुझ्नु पर्याप्त हुँदैन। औपनिवेशिक जातीय तथा 'मार्सल रेस' वर्गीकरणले नयाँ सामाजिक श्रेणीहरूलाई पनि सुदृढ वा रूपान्तरण गरेको हुन सक्छ।

यद्यपि, ब्रिटिश सेनाले मात्र यी समुदायमा जातीय विभेद सिर्जना गऱ्यो भन्नु ऐतिहासिक रूपमा अत्यधिक हुनेछ। नेपालको सामाजिक श्रेणीकरण लामो ऐतिहासिक प्रक्रियाबाट विकसित भएको हो। तर औपनिवेशिक सैन्य वर्गीकरणले विद्यमान सामाजिक भिन्नतालाई सुदृढ, औपचारिक वा रूपान्तरित गरेको हुन सक्छ भन्ने तर्क बढी प्रमाणमा आधारित देखिन्छ।

### नेपालदेखि बेलायतसम्म- जातको पुनरुत्पादन

यो प्रश्न अब ऐतिहासिक सैनिक अभिलेखमा मात्र सीमित छैन। समाजशास्त्री मित्र परियारको एक महत्वपूर्ण अध्ययनले गोर्खा सैनिक र जातबीचको सम्बन्धलाई नयाँ दृष्टिले प्रस्तुत गरेको छ।

सन् २००४ र २००९ का नीतिगत परिवर्तनपछि ठूलो संख्यामा अवकाशप्राप्त गोर्खा सैनिक र उनीहरूका परिवार बेलायतमा बसोबास गर्न थाले। परियारले बेलायतका गोर्खा समुदायमा, विशेषगरी एल्डरसट र फार्नबरो जस्ता सैनिक नगरहरूमा, जातीय/जात-आधारित संघसंस्थाको असाधारण वृद्धि भएको देखाएका छन्।

उनका अनुसार जातले विदेशस्थित गोर्खा समुदाय र पहिचानको महत्वपूर्ण आधारका रूपमा जातीयकृत स्वरूप ग्रहण गरेको छ।

परियार यसलाई गोर्खा ब्रिगेडको ऐतिहासिक भर्ती र संगठनात्मक अभ्याससँग पनि जोड्छन्। उनको अनुसन्धान अनुसार जात-विशेष वा समुदाय-विशेष भर्ती तथा सैन्य संगठनले विदेशमा जातीय पहिचानको पुनरुत्पादनलाई सहयोग गरेको हुन सक्छ।

उनले जातीय संघसंस्थाले सामाजिक सम्बन्ध बलियो बनाए पनि विशेषगरी दलित समुदायप्रति अन्तर-समूह असहिष्णुता र विभेदलाई पनि बढाउन सक्ने देखाएका छन्।

यस निष्कर्षले गोर्खा आर्मीको इतिहासलाई अझ व्यापक अर्थ दिन्छ।

प्रश्न ब्रिटिशहरूले नेपालका निश्चित समुदायलाई कसरी भर्ती गरे भन्ने होइन। प्रश्न यो पनि हो कि जात र समुदायमा आधारित सैन्य संगठनले ती पहिचानलाई नेपालको सीमाभन्दा बाहिर कसरी पुऱ्यायो र पुनरुत्पादन गऱ्यो?

परियारको अध्ययनले एउटा महत्वपूर्ण ऐतिहासिक प्रक्रिया देखाउँछ।

नेपाली जातीयकृत सामाजिक वर्गीकरण – औपनिवेशिक सैन्य भर्ती – गोर्खा रेजिमेन्टमा जातीय/समुदायगत संगठन – अवकाशप्राप्त सैनिकहरूको बेलायत बसाइँसराइ – जातीय संघसंस्थाको विस्तार – विदेशमा जातीयकृत जातको पुनरुत्पादन।

यसको अर्थ ब्रिटिश सेनाले मात्र बेलायतमा जात सिर्जना गऱ्यो भन्ने होइन। न त सबै गोर्खा संघसंस्थाले विभेदलाई पुनरुत्पादन गर्छन् भन्ने हो। तर सैन्य संगठनले जातीय पहिचानलाई कसरी संस्थागत गऱ्यो र त्यसले आप्रवासनपछि पनि समुदाय निर्माणमा कसरी प्रभाव पार्न सक्छ भन्ने महत्वपूर्ण ऐतिहासिक प्रश्न यसले उठाउँछ।

यो कथा सन् १९४७ मा ब्रिटिश भारतको अन्त्यसँगै समाप्त भएन। गोर्खा ब्रिगेडमा प्राविधिक सीप भएका सैनिकहरूले विभिन्न सैन्य तथा प्राविधिक भूमिकामा सेवा गरिरहे।

यसको एउटा उल्लेखनीय उदाहरण १० गोर्खा राइफल्सका सार्जेन्ट तिलबहादुर विश्वकर्माको हो।

उहाँ सन् १९५८ मा ब्रिटिश सेनामा भर्ती हुनुभयो र मलाया, हङकङ, सिंगापुर, बेलायत तथा साइप्रसमा सेवा गर्नुभयो। ब्रिटिश सेनामा रहँदा उहाँले आर्मेडको तालिम लिनुभयो र आर्क वेल्डिङ, सोल्डरिङ तथा शीट-मेटलसम्बन्धी प्राविधिक सीप हासिल गर्नुभयो।

सेवा निवृत्त भएपछि उहाँले धरानमा विश्वकर्मा खुकुरी इन्डस्ट्रिज स्थापना गर्नुभयो र आफ्नो सैन्य प्राविधिक सीपलाई खुकुरी उत्पादनमा प्रयोग गर्नुभयो।

उहाँको जीवनले अर्को महत्त्वपूर्ण क्रम देखाउँछ।

परम्परागत कामी कारीगरी – ब्रिटिश गोर्खा आर्मेड – आधुनिक प्राविधिक तालिम – खुकुरी उद्यमी। रणवीर लोहारको उदाहरणले युद्धकालीन सैन्य सम्मान देखाउँछ भने तिलबहादुर विश्वकर्माको उदाहरणले सैन्य प्राविधिक तालिमबाट उद्यमशीलता र आर्थिक गतिशीलताको सम्भावना देखाउँछ।

## अबको दृष्टिकोण

गोर्खाहरूको इतिहास प्रायः युद्धभूमिको साहस, वीरता र बलिदानमा केन्द्रित हुन्छ। तर युद्धरत सैनिकका पछाडि आर्मेड, दर्जी, छालाकर्मी, भान्से, क्लर्क, धार्मिक कर्मचारी, मेकानिक, इन्जिनियर तथा अन्य प्राविधिक विशेषज्ञहरूको ठूलो समूह पनि थियो।

यीमध्ये नेपालका ऐतिहासिक रूपमा सीमान्तीकृत कारीगर समुदायका सदस्यहरू पनि थिए।

त्यसैले गोर्खा आर्मेडको इतिहास पुनः खोजिनु आवश्यक छ— गोर्खा सैनिकहरूको गौरवशाली इतिहासलाई कमजोर बनाउन होइन, त्यसलाई अझ व्यापक र समावेशी बनाउन।

सन् १९१७ को लन्डन गजेटमा रणवीर लोहारको नाम आउनु एउटा शक्तिशाली प्रमाण हो कि यी कारीगर सैनिकहरू केवल गुमनाम सहयोगी कर्मचारी थिएनन्। कम्तीमा एक गोर्खा आर्मेडलाई प्रथम विश्वयुद्धका समयमा औपचारिक सैन्य सम्मान प्राप्त भएको अभिलेखित प्रमाण हामीसँग छ।

त्यसैगरी, मित्र परिवारको अनुसन्धानले गोर्खा सैन्य संगठनको प्रभाव युद्धभूमि र ब्यारेकभन्दा धेरै परसम्म पुगेको देखाउँछ। भर्ती तथा संगठनमा रहेका जातीय/समुदायगत संरचनाहरूले बेलायतमा बसोबास गर्ने गोर्खा समुदायमा जातीय पहिचानको पुनरुत्पादनमा योगदान पुऱ्याएको हुन सक्ने उनको निष्कर्ष छ।

त्यसैले कामी आर्म्बरको इतिहास गोर्खा सैनिक इतिहासको एउटा सानो फुटनोट मात्र होइन। यो जात, पेसा, सैनिक सेवा, सम्मान, सामाजिक गतिशीलता र आप्रवासनबीचको जटिल सम्बन्ध बुझ्ने एउटा महत्वपूर्ण झ्याल हो।

सायद अब गोर्खा इतिहासलाई प्रसिद्ध योद्धाको दृष्टिबाट मात्र होइन, उसको हतियार निर्माण र मर्मत गर्ने कारीगर, उसको पोशाक तयार गर्ने दर्जी, उसको सैनिक उपकरण मर्मत गर्ने छालाकर्मी र उनीहरूको भर्ती तथा संगठनलाई निर्धारण गर्ने सामाजिक संरचनाको दृष्टिबाट पनि हेर्ने समय आएको छ।

**(लेखक डा. द्रोण प्रकाश रसाली जनसंख्या तथा जनस्वास्थ्यविद् हुनुका साथै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका वैज्ञानिक र NRNA का सकृय अभियन्ता हुन )**

~~~~